

knjigama prof. dr Vukićevića, *Crna Gora na prelazu milenijuma* (2003), *Sociologija – filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi* (2005) i knjigom *Sociokulturni položaj i adaptacija RAE populacije u Crnoj Gori* (2009) može se sveobuhvatno i dodatno posmatrati analizirani društveni fenomen kome po dobrom pravilu ovaj autor ne pristupa partikularno, već naprotiv u cjelini datih društvenih odnosa razvija i istraživački njeguje karakter problematizovanog sociološkog polja. Ovo još jednom govori u prilog značaja sociologije i značaja svake njene niti kao osnove za temeljno preispitivanje, kritičko prevrednovanje i sistemsko elaboriranje odnosa društvenih uzroka i posljedica. Zato kada se Vukićevićeve knjige izučavaju treba uvijek imati na umu njegov prethodni istraživački opus iz kojeg on prirodno naučno razvija i oplemenjuje svaku narednu naučnu jedinicu. Zato, realna su i opravdana očekivanja da će neka naknadna iščitavanja i ovog i

ukupnog djela Slobodana Vukićevića biti dragocjeni teorijski optikum i izuzetno vrijedan tumač jednog vremena, jednog društva i odnosa i procesa u njemu. A to vrijeme s obzirom na višedecenijsku posvećenost nauci ovog autora nije malo. Obzirom da se i društvo i nauka i civilizacija naslanjaju na temelje svog prethodništva nema razloga (već naprotiv) da se i ova knjiga tako u budućnosti ne tretira. Svaki njen zaobilazak ne bi bio problem za autora ove knjige, već bi to bio problem za sadržaj izučavanja ovog fenomena na nekoj drugoj osnovi i nekim drugim povodom.

Zaključno, prosto je nemoguć naučni i javni dijalog o integrativnim procesima RAE populacije u Crnoj Gori a nemati u vidu ovu knjigu. Svaka suprotnost bila bi sama po sebi ozbiljan nedostatak tako zamišljenog naučnog i javnog dijaloga na ovu temu.

Željko Rutović

Nataša Krivokapić, *Teorijski pristupi slobodnom vremenu*, Filozofski fakultet-Institut za sociologiju, Nikšić, 2008.

Fenomen slobodnog vremena je predmet velike pažnje i interesovanja savremene sociološke misli, ali i predmet „velikog sudara“ različitih misli u domišljanju i promišljanju njegove suštine i sadržajne konkretnosti. Velika pažnja i interesovanje društvene misli za fenomen slobodnog vremena ubjedljivo govori o njegovom naučnom i društvenom značaju, a raznovrsnost misli upućuje na njegovu teorijsku kompleksnost i sadržajnu mnogoznačnost. Složenost fenomena slobodnog vremena koji je ovdje (za)dat na promišljanje prohtijeva misaonu opreznost i spretno domišljanje jer teorijska kompleksnost i sadržinska mnogoznačnost ovog fenomena zahtijeva širinu istraživačkog ispitivanja i dubinu teorijskog preispitivanja u cilju što adekvatnijeg razu-

mijevanja i objašnjenja misaonog „problem iskušenja“, a time i jasnijeg prezentiranja njegovog osobenog fenomenološkog domena. Upravo imajući u vidu teorijsku raznovrsnost („misaonu šumu“) i imajući na umu da je bistra misao na „misaonom drumu“ uvijek sigurnija u sebe, nego kad je sama („kad je sama, dijaloški misaono spava“), autorka ovom knjigom vodi dijalog sa najboljim mislima kroz poziv i razgovor misli, ali i kroz proziv i polemiku misli, te otuda ova knjiga predstavlja jedan sistematičan teorijsko-analitički i kritički pristup sa ciljem što obuhvatnijeg ali prije svega što preciznijeg sagledavanja domena slobodnog vremena kao društvenog fenomena.

Knjiga *Teorijski pristupi slobodnom vremenu* Nataše Krivokapić pred-

stavlja sa jedne strane vrlo obuhvatan pregled najznačajnije misli i autora koji su fenomen slobodnog vremena postavili kao izazov sopstvenom razumijevanju, a sa druge strane, ova knjiga predstavlja misaonu misiju autorke i kritičku analizu istraživane građe, te otuda ova knjiga nam u svojevrsnoj „dijalektici misli“, istovremeno donosi odabir relevantno valjanih misli i iznosi osobeni stav autorke prema istraživanom fenomenu. Ovakav pristup zahtijeva vješto probiranje i još vještije „prozivanje“ valjane misli jer svako promišljanje slobodnog vremena je dijelom istinito i dijelom sporno, i ne mogu se sva promišljanja prihvatiti kao posve istinita niti odbaciti kao posve neistinita jer u svakoj istini sadržan je bar djelić spornosti i sve sporno je bar djelimično istinito, kada se poima jedan složen fenomen kakav je fenomen slobodnog vremena. Otuda polazna misao ove knjige kreće od toga, da misao u osnovi svoj dublji smisao otkriva u odnosu na drugu misao i svoj misaono potpuniji oblik gradi i zadobija (tako što se misaono „probija“) kroz ukrštanje različitih pogleda koji stoje u vezi s onim na šta se ova odnosi. O tome najbolje govori široko polje sociološke analize, tumačenja i objašnjenja istraživanog fenomena kroz različite probrane i prozване misli, kako teoretičara iz bivše Jugoslavije, kao što su: R. Božović, B. Despot, T. Martinić, S. Elaković, R. R. Božović, F. Bodrogvari, N. Kačavenda-Radić i drugi, tako i poznatih svjetskih mislilaca kao što su: Ž. Dimadžije, Ž. Fridman, A. Kloskowska, E. From, E. Moren, A. Lefevr, itd. Upravo u tom spoju teorijskih pristupa slobodnom vremenu razmatraju se svi važni aspekti, smisao, značaj i značenje slobodnog vremena kao bitnog fenomena „carstva slobode“ i smisaone ljudske egzistencije. Ova knjiga, pored uvodnih i zaključnih razmatranja sastoji se od šest smisaono povezanih poglavlja koji se odjelito problematizuju, ali se istovremeno precizno sintetizuju, te tvore jednu zaokruženu cjelinu.

U prvom i ujedno najopsežnijem poglavlju, promišlja se i obrazlaže teorijski najznačajnija oblast – *Određenje pojma slobodnog vremena*. U okviru ove veoma značajne i naučno neophodne problemske cjeline koja je ovdje predstavljena kroz opsežnu i iscrpnu analizu relevantne teorijske misli obuhvaćeni su svi naučno relevantni problemi, neophodni za valjano sociološko razumijevanje i objašnjenje fenomena slobodnog vremena, kao npr., što su: nastanak ideje o slobodnom vremenu; novo doba i slobodno vrijeme u savremenom društvu; razlika u značenjima dokolice i slobodnog vremena; različita tumačenja dokolice i slobodnog vremena; mogućnost zasnivanja jedne teorijsko-metodološki utemeljene sociologije slobodnog vremena. U uvodnim razmatranjima ove tematske cjeline koja ujedno otkriva teorijski pristup promišljanja, skreće se „dvostruka pažnja“ ; pažnja da je fenomen slobodnog vremena relativno nov problem predmetnog interesovanja društvenih nauka i da kao osoben fenomen društvene stvarnosti predstavlja produkt savremene zapadne civilizacije, a odmah potom, radi adekvatnijeg i potpunijeg uvida u cjelinu problema skreće se pažnja da je istraživačko polje kao carstvo duha i volje daleko šire, te da je neophodno da se „iskorači“ iz granica vremenski uslovljenih, te prema tome, neizbježno ograničenih uvida u određene fenomene promišljanja. Ovaj „iskorak“ iz vremensko–prostornih okvira nastanka pojave je neophodan kako bi se sagledala idejno–razvojna dimenzija pojave i komparativno–istorijskim uvidom identifikovala njena bitna obilježja, te jasnije odredila i objasnila formalno sadržajna osnova ključnih pojmova. Ovakav pristup proučavanja slobodnog vremena, autorki, pored uočavanja da ne postoji jedna univerzalna definicija ovog pojma koja pokriva „sva vremena“, „jer je slobodno vrijeme uvijek vezano za određeni prostor i odgovarajuće vrijednosti koje ga određuju“ (39), omogućava detaljnije razmatra-

nje ovog fenomena i uvid da su razna „vremena“, s obzirom na aspekte, funkcije, smisao, značaj i značenje imala različita shvatanja njegovih osnovnih pojmova (slobodno vrijeme, dokolica), koja su tijesno povezana sa karakterom društvenih odnosa u različitim periodima razvoja ljudskog društva i dominantnom predstavom prema drugim ključnim socijalnim kategorijama, kao što su: pojedinac, zajednica, sloboda, rad, bogatstvo, vlasništvo, pravo, itd. kao i privilegijama koje iz toga proizilaze. Upravo, polazeći od tih osnova, N. Krivokapić nas uvodi u jedno posve interesantno razmatranje koje se odnosi na nastanak i razvoj ideje slobodnog vremena i dokolice kao posebnih vrsta socijalnog vremena kao i njihovih pojmovnih određenja i razgraničenja. U ranim ljudskim zajednicama čiji se način života odvijao u skladu sa prirodom i koji je zavisio isključivo od prirodnih uslova, osnovne socijalne kategorije nisu postojale kao izdvojene kategorije iz ukupnog masiva vremena društvenog života, koji je pretežno bio posvećen „održanju egzistencije i reprodukciji i sve aktivnosti bile su podređene tom cilju čineći jednu organsku cjelinu“ (17). Iz ovog uvida, N. Krivokapić izvodi stav da u prvobitnim zajednicama slobodno vrijeme „nije postojalo kao samostalna kategorija“ (18), ali s pravom ne apsolutizuje značenje ovog stava i time izbjegava zamku u koju su upali brojni teoretičari koji su slijedeći Hobsovo gledište, po kome je život u ranim ljudskim zajednicama bio samo „ružan, surov i kratak“, opisujući ova društva, vidjeli ih kao društva bez imalo kvalitativno sadržajnog slobodnog vremena, te odatle upućuje da iako nisu poznavala fenomen slobodnog vremena kao izdvojene socijalne kategorije, ipak, vrijeme izvan rada u ovim društvima imalo je posebnu vrijednost za „ispoljavanje čovjekove kreativnosti“ (17). Najbolji dokaz da je to tačno su „umjetničke boje“ na „pećinskim zidovima vremena“ ; boje koje se „boje“ iz polja kreativnosti: vremenski slobodnih

polja i aktivnosti. Slobodno vrijeme, odnosno dokolica svoje „praktično i teorijsko utemeljenje zadobilo je za vrijeme antičke Grčke“ (18). Razvoj filozofije je kako autorka ističe „otkrio i ukazao na značaj vremena slobode i vremena dokolice kako za pojedinca tako i za razvitak države odnosno društva“ (18). Dokolica (*scholé*) je u antičkoj Grčkoj imala status zlatnog doba smještenog u društveni život zajednice i predstavljala je onaj dio vremena koji su ispunjavali igra, fizičke aktivnosti, učenje i vaspitanje i sve druge slobodno izabrane aktivnosti koje su bile u službi za jedan harmoničan duhovno-tjelesni razvoj ličnosti. Na društvenom polju obuhvatala je razgovore, besjede i ostale aktivnosti iz javnog života polisa koje su bile ideal antičkog pogleda na svijet. Dokolica je u filozofskim promišljanjima dosegala božanske visine. Prisjetimo se Aristotela, „čovjek se sa svojom dokolicom, odnosno kontemplacijom približava bogovima, koji su najbalaženija bića jer provode život u razmišljanju i umovanju“ (51). Dokolica je u staroj Grčkoj težila stvaralačkim idealima i bila je vrijeme carstva uma, tijela i duha, ali imala je malo sluha za društvene razlike. Dokolicu su stari Grci mjerili božanskim visinama, ali u zemaljskim „nizinama“ određivana je društvenim daljinama i pripadala je socijalnim blizinama, te otuda, bila je simbol i polje privilegovanog statusa, mjere i volje. Dokolica je bila „simbol društvenog položaja vladajućih slojeva i slobodnih ljudi. Izvan dokolice postojalo je samo ropstvo, a izvan vladajućih slojeva robovi. Stoga je suprotno *scholé* bio *a scholé* i označavao je stanje ropstva“ (48). Otuda, slobodno vrijeme, onakvo, kakvog ga prepoznamo u savremenom društvu (dakle, vrijeme oslobođeno od rada i drugih prinudnih obaveza) nije svojstveno antičkom grčkom svijetu i vremenu jer rad je bio vezan za robove, a oni kao „oruđa koja govore“ imali su samo rad i nijesu „raspolagali vremenom poslije rada, u kojem bi se bavili slobodno

izabranim aktivnostima“ (64). Slobodni građani koji su imali prezrivi stav prema svakoj proizvodnoj aktivnosti, isticali su kako će to kasnije Ciceron reći, da u radu „nema ničeg dostojnog slobodnog čovjeka“. Prema tome, oni su imali samo dokolicu i nisu znali za rad. Oni kako primjećuje N. Krivokapić „nijesu znali ni za slobodno vrijeme, već je njihovo vrijeme bilo vrijeme dokolice, u kojem su se posvećivali aktivnostima po svojoj volji. Naravno, ideal je bio stvaralačka dokolica“ (64–65). U starom Rimu dokolica je „spuštena“ sa Olimpa i božanskih visina u rimske doline i široko je vezivana za zemaljska uživanja. Dokolica, kako upućuje N. Krivokapić „pomalo počinje gubiti stvaralačku dimenziju i zadobija karakteristike ispraznog vremena, najčešće ispunjenog čulnim uživanjima“ (65). *Otium*, odnosno dokolica u starom Rimu je predstavljao osobeni način života koji pristoji plemenitom Rimljaninu, a koji je uključivao i aktivnosti bavljena politikom, filozofijom i sl. Na drugoj strani, postojalo je *negotium*, koji „označava nedokolicu, odnosno rad trgovaca, zanatlija i uopšte gradskog plebsa“ (48). U srednjem vijeku, zadržava se provalija između načina života povlaštenih i potlačenih društvenih slojeva, tako da i pored toga što kmetovi i slobodni seljaci zadobijaju određene forme slobodnog vremena, ali one još uvijek nisu jasno izdvojene od radnih aktivnosti, te otuda „još ne možemo govoriti o slobodnom vremenu. Dakle, još uvijek imamo samo dokolicu na jednoj strani i rad na drugoj“ [...] ali „dokolica plemića iako nije slijedila stvaralački ideal Grčke, nije težila ni čisto hedonističkom izrazu“ (65), već je ispunjavana i različitim kulturnim sadržajima i drugim aktivnostima kao što su lov, jahanje, borbene igre i sl. koji su simbolizovali njihov povlašteni društveni položaj. Uviđanje značaja slobodnog vremena došlo zajedno s razvojem savremenog društva i sa oslobađanjem pojedinca od staleških stega, te rastom samosvijesti

ličnosti, koja je počela da vidi u sebi ne potčinjeno biće, nego neponovljivu individualnost, tj. ličnost koja razvija svoje sposobnosti tokom ograničenog dijela vremena kojim raspolaže u životu. To su uslovi u kojima kako precizno upućuje autorka, oslobođeni seljak, zanatlija i trgovac razvijaju duh rada i svijest o vrijednosti rada, a njihove aktivnosti se jasnije odvijaju u okviru vremenski određenog radnog vremena, a time se uočava značaj vremena izvan rada koje se sada stavlja u odnos (ne)zavisnosti prema radnom vremenu, čime se postepeno s pojavom „industrijskog društva“ definiše kao značajan fenomen ljudske egzistencije i počinje snažna borba za osvajanje tih prostora kroz skraćivanje radnog vremena. Širina razmatranja ovog fenomena u istorijskoj ravni i precizno lociranje vremena i prostora nastanka fenomena slobodnog vremena, autorki omogućava da slobodne najamne radnike kao nosioce prava na radno vrijeme jasno identifikuje i kao prve „radne“ nosioce prava na slobodno vrijeme. Sa njihovim pravom na slobodno vrijeme do koga su stigli borom za skraćivanje radnog vremena mijenja se ne samo odnos prema radu, koji je od strane buržoazije postavljen na pijedestal vrhovne vrijednosti „industrijskog društva“, već prije svega prema dokolici. Naime, kako upućuje N. Krivokapić, sa razvojem kulta rada početkom novog vijeka, dokolici vladajućih klasa se „pripisuje negativna konotacija i opisuje se atributima pasivnog vremena: posmatra se kao besposličarsko vrijeme“ (66). Time se potiskuje njeno uzvišeno značenje i mogućnost koju je imala u Staroj Grčkoj. Međutim, istovremeno sa daljim razvojem savremenog društva sve se više traga i ističe važnost slobodnog vremena kod širih slojeva stanovništva čime fenomen slobodnog vremena postaje važan fenomen društvene stvarnosti. Polazeći od tih osnova u daljem dijelu prvog poglavlja analiziraju se različite definicije i shvaćanja slobodnog vremena i dokolice, kao i

njihova pojmovna identifikacija, i time daje jedna zaokružena slika analize ovih fenomena koja Nataši Krivokapić daje prostora da ukaže da se ovi pojmovi i u teorijskim promišljanjima prepliću i često izjednačavaju. Precizirajući razliku između ovih pojmova iz širokog spektra analize teorijskih shvatanja, upućuje se da slobodno vrijeme, iako jeste polje carstva slobode za svakog pojedinca je ipak „vrijeme koje je prvenstveno slobodno od rada, [...] ali ne i od drugih važnih aktivnosti (porodične, društvene, i sl.) koje čine sastavi dio njegove društvene ličnosti, koju on treba da ispunjava kao jedinka zajednice“ (71). S druge strane, dokolica „predstavlja onaj dio vremena koji pojedinac provodi po sopstvenoj volji, bez osjećaja dužnosti ili bilo kakve vrste prisile“ (71). U odnosu na slobodno vrijeme koje je sadržajno u društvenom životu dijelom vrijeme (ne)slobodno izabranih „obaveza“, dokolica nije „bezobavezno“ ili bilo kakvo „besposličarsko“ vrijeme, već upravo najslobodnije slobodno vrijeme koje je najbliže i najotvorenije za najpotpunije ispoljavanje čovjeka.

U drugom poglavlju pod naslovom *Slobodno vrijeme naspram radnog vremena*, fenomen slobodnog vremena razmatra se u odnosu na socijalne kategorije rada i slobode. Ovaj odnos se posmatra kao odnos omogućavanja, zavisnosti, ograničavanja i prožetosti. Odnos slobodnog vremena prema radnom vremenu kroz teorijsku misao se često dualistički posmatra kao odnos „dva carstva“ – „carstva nužnosti“ (rad) i „carstva slobode“ (slobodno vrijeme). Takav odnos se uočava i kroz istorijski smisao koji im je pripisivan. Tako je rad u antičkoj i u jednom dijelu srednjovjekovnog tumačenja shvatan kao kaznom ili prokletstvom, a dokolica stvaralačkim uzvišenstvom ili božijim blaženstvom. U savremenom svijetu počevši s duhom protestantske misli dolazi do prevrednovanja značenja i značaja rada, koja na maksimi „u ime poziva i dužnosti“, rad tumači kao najbolji način

služenja Bogu. S usponom industrijskog društva prevazilaze se religiozni motivi i rad „prestaje da bude moralna obaveza. Radnik prevashodno radi da bi osigurao svoju egzistenciju“ (84). Ove promjene čovjekovog odnosa prema radu, kako N. Krivokapić primjećuje u isti mah odražavaju i njegove predstave o samom sebi i slobodnom vremenu. „Dok je ranije razvoj individualnosti bio vezan samo za povlašćene, izvan proizvodnog rada, sad se i običan čovek pokazuje kao samosvjesniji individuum, koji teži svom ličnom razvitku“ (84), a on se ostvaruje ne samo putem rada (koji je neophodan uslov za održavanje čovjekove egzistencije), već prije svega u prostorima slobodnog vremena (koji su polja za najsvojstvenije ispoljavanje njegove esencije). Odnos između fenomena rada i slobodnog vremena, kao vremena koje ostaje nakon rada je kako se ovdje precizno upućuje, „dijalektičan odnos dviju pojava“ (80), koje se međusobno uslovljavaju i snažno utiču jedna na drugu. Početak industrijske ere svakako je predstavljao značajnu prekretnicu u razvoju ljudskog društva jer sa stvaranjem i usavršavanjem raznih mašina i tehničkih postupaka, te prebacivanjem tereta fizičkog i umnog rada sa čovjeka na produkte svog stvaralaštva se iz osnova mijenja čovjekov način života i stvaraju uslovi za sve veće skraćivanje radnog vremena, a time i povećanje slobodnog vremena. Međutim, taj proces je prožet dubokim protivurječnostima. Naime, kako se to ovdje dobro primjećuje „sadržaj slobodnog vremena, odnosno način provođenja tog vremena i vrste aktivnosti kojima se pojedinac bavi, određen je sadržajem radnog vremena“ (90). Sadržaj radnog vremena u savremenom svijetu u kome preovlađuje automatizova i programirana organizacija proizvodnje jeste, „mehanizovani rad koji ima repetitivni karakter, gdje pojedinac nema mogućnosti da izgrađuje svoje vještine i istakne svoju individualnost“, [...] čime rad „gubi svako zadovoljstvo za radnika“ (85). Osnovni

problem industrijske organizacije rada, kako primjećuje N. Krivokapić je u „izmještenom cilju“, jer cilj takve organizacije rada „nije uvažavanje potreba radnika i praćenje njihovih problema, već prvenstveno uvećavanje produktivnosti rada“ (85). Produktivnost rada nameće svoj ritam. Ona „primorava“ ljude da rade brže, da žure, da ne propuste ni trenutak, kako bi stigli i pratili monotoni ritam rada svojih mašina. Ono što je korisno za mašine, mora biti korisno i za čovjeka – to je bila nova logika koja sasvim logično definiše i njegovo „nelogično“ radno vrijeme ne samo kao „ubrzano vrijeme“ već i kao otuđeno „vrijeme dosade“. Opisujući čovjeka industrijske proizvodnje kao čovjeka koji radi po šablonizovanom i monotonom ritmu koji mu nameće mašina Ž. Fridman duhovito primjećuje, da je nekadašnje prokletstvo čovjeka, izraženo riječima: „zarađivaćeš hljeb svoj u znoju lica svoga“, zamijenjeno prokletstvom „zarađivaćeš hljeb svoj u tuzi i dosadi“. Na taj način „automatizovani rad, iako oslobađa čovjeka od teških fizičkih napora, povećava i nervnu napetost izazvanu monotonom, dosadom i bezličnošću“ (91). Ovo se sve snažno reflektuje i na prostore slobodnog vremena koji su snažno opterećeni, kako to voli reći R. R. Božović: „produženom rukom rada“, ali isto tako, skraćivanjem radnog vremena osvojeni prostori slobodnog vremena su sve više posvojeni snažnim prodorom potrošačke orijentacije koju nameće logika uvećanja kapitala, a ne logika osvestranjivanja čovjeka i njegovog slobodnog vremena. Ovaj odnos N. Krivokapić formuliše kroz tezu, da: „siromaštvo rada stvara i siromaštvo slobodnog vremena“ (93). A siromaštvo slobodnog vremena otvara prostor za siromaštvo čovjeka; pasivnog objekta na zidu slobodnog vremena, a tip čovjeka koji „ne zna kako da provede svoje slobodno vrijeme predstavlja idealnog potrošača“ (92), koji umjesto aktivnog insistiranja na realizaciji svoje ličnosti i osmišljenog slobodnog vremena to vrije-

me pretvara u pasivno stanje „konzumacije potrošne zabave, zanovetanja i nezadovoljstva“ (93). Razmatrajući odnose između radnog vremena i slobodnog vremena, N. Krivokapić nam pruža kroz teorije kompenzacije, rekuperacije i inverzije detaljnu analizu teorijskih shvatanja o uticaju prostora rada na prostore slobodnog vremena, iz kojih se izvodi stav da postojeća organizacija rada ima negativan uticaj na slobodno vrijeme. Međutim, istovremeno se upućuje da ti odnosi (iako ne u istom intezitetu) nijesu jednosmjerni, već i prostori slobodnog vremena, pored toga što rasterećuju čovjeka od pritiska radnih napora, utiču na samo radno vrijeme jer pružajući čovjeku „mogućnost bavljenja raznovrsnim aktivnostima i angažovanjem u raznim oblastima društvenog života, tj. tamo gdje čovjek obogaćuje svoju ličnost, takođe utiče i na rad, pogotovo njegovim smanjivanjem“ (98). U daljem dijelu ovog poglavlja u okviru tematske cjeline *Oslobodeno i slobodno vrijeme*, razmatraju se pitanja: poimanja vremena; zatim veoma interesantno promišljanje o „budžetima vremena“, u kome se predstavljaju različite klasifikacije budžeta vremena i analiziraju njihova pojmovna određenja i na kraju se razmatra pitanje pojma i shvatanja slobode u kome se precizira razlika između oslobođenog i slobodog vremena i time daje vrlo upečatljiva slika promišljanja odnosa rad-sloboda-slobodno vrijeme.

U trećem poglavlju pod nazivom *Savremena civilizacija i slobodno vrijeme*, ključni domen promišljanja sadržan je u identifikovanju suštinskih obilježja savremenog svijeta i identiteta pojedinca u tom svijetu, kao i refleksije tog odnosa na prostore slobodnog vremena. U savremenoj civilizaciji novi koncept svijeta i čovjeka suočen je sa padom starih vrijednosti i sa brzim uspostavljanjem sve novijih „vrijednosti“; sa sve većim osvajanjem slobode ali i stvarnim ograničenjem prostora slobode. To je svijet u kojem se razvio kult promjene, brzine i no-

vine. Usled sve snažnijeg razvoja nauke i tehnike, sve brže se mijenja i sve snažnije ubrzava razvoj ljudskog društva. Ono što suštinski definiše savremeni svijet u kojem živimo, jeste da je on u neprestanom procesu promjene; procesu u kojem novina i inovacija postaju boginje vremena. Savremeno društvo je kako kaže N. Krivokapić, „zahvaćeno olujom mijene“ (115). Na djelu je svojevrsna stihija užurbanosti i promjenljivosti, tako da je čovjekov život lišen svega trajnog i postojanog, a to znači da je čovjekovo biće duboko rascjepkano u vrtlogu nadirućeg vremenskog proticanja. N. Krivokapić ističe, da su osnovne odlike savremene civilizacije koje daju specifičnu sliku savremenog načina života sadržane u snažnoj urbanizaciji, industrijalizaciji, porastu standarda života, ubrzanom ritmu života, a sve je to prožeto snažnim naučno-tehničkim razvojem. Činjenica jeste, kako upućuje N. Krivokapić da nauka i tehnika ne unapređuju samo proizvodni proces u društvu, nego cjelokupni svijet života ljudi, čime se stvaraju osnove da postizanje većeg stepena punoće, smislenosti i humanosti čovjekove egzistencije. Međutim, tehnički sve posredovanija egzistencija prisiljava nas da iz sopstvenih života isključimo većinu mogućih iskustava, a time lišava savremenog čovjeka jednoznačnijeg identiteta. „Na taj način čovjek 'bira' put sa najmanje odgovornosti izbjegavajući teškoće samostalnog odlučivanja, te se jednostavno prepušta ponudenom“ (133). Svi navedeni momenti, kako N. Krivokapić, primjećuje dovode do toga da „u savremenoj civilizaciji pojednica sve manje odlikuje autonoman odnos prema svijetu. Uslovi tehnološke racionalnosti i razvijanje potrošačkog društva ne podstiču individualnost i razvoj aktivne individue [...] Čovjek sve više gubi svoju samostalnost a sve bolje igra uloge koje su mu dodijeljene. Sve se te uloge, kao maske lijepe za lice, za kožu“ (123), a njihova vrijednost se mjeri prema postojećim tržišnim cijenama „vrijednost po-

jedinca ne mjeri se njegovim ljudskim kvalitetima, već konkurentnošću njegove uloge“ (123), koja kao i svaki drugi proizvod ima status robe. Ovo sve snažno utiče na prostore slobodnog vremena koji su sve više opterećeni „robnošću“ i „postvarenošću“, a sve manje autonomnošću jer u takvom poretku vrijednosti, kako će reći autorka, čovjek se ne „osjeća kao samostalna individua i subjekt slobodnog vremena“ (124). Time, iako razvoj savremenog društva otvara prostor za kvantitativno više slobodnog vremena dovodi u pitanje kvalitativnu dimenziju slobodnog vremena koje „treba da bude prostor za razvijanje bogate individualnosti, talenta i sposobnosti koje posjeduje ljudsko biće, i na taj način doprinese prevaziženju pasivnosti i bezličnosti koje prijete čovjeku savremene civilizacije“ (124).

Četvrto poglavlje naslovljeno *Slobodno vrijeme za zadovoljavanje i razvijanje ljudskih potreba*, predstavlja veoma važno pitanje promišljanja ljudske egzistencije i sadržajne stvarnosti društvenog bića čovjeka. U promišljanju ovog pitanja N. Krivokapić polazi od stava da je razvoj čovjeka i njegovo izdvajanje od svijeta prirode tijesno povezano s razvojem i osvestranjivanjem njegovih potreba. Oslanjajući se na različita teorijska promišljanja ljudskih potreba od kojih su najznačajnija ona koja je dao Marks u svjetskim okvirima i R. R. Božović na bivšim jugoslovenskim prostorima, N. Krivokapić u promišljanju ovog pitanja će reći „prave ljudske potrebe jesu one kojima čovjek razvija svoje potencijale, realizuje svoje moći i slobodno razvija svoje biće, i time ostvaruje specifično ljudsku egzistenciju“ (126). Time se želi reći, da čovjek kao specifično bio-psiho-socijalno i duhovno biće, pored osnovnih bioloških potreba ima raznovrsne društvene i duhovne potrebe koje suštinski određuju njegovu egzistenciju a bogata ljudska egzistencije je polje osvestranjenih potreba i svestranog ispoljavanja ljudske ličnosti u kojima se potvrđuje i iznova

ostvaruje kao svestrano biće, koje je kako će Marks reći „biće koje se definiše bogatstvom potreba“. Potrebe su tijesno povezane sa vrijednostima jer vrijednosti vrše njihovo usmjeravanje i selekciju, a time i definišu dominantnu društvenu orijentaciju i odnos prema potrebama. Iz detaljne analize savremenog sistema vrijednosti, N. Krivokapić zaključuje da je dominantna vrijednosna orijentacija savremenog čovjeka usmjerena na imanje i posjedovanje, te je otuda, u savremenom društvu na djelu dominacija stvari nad čovjekom i njegovim slobodnim vremenom kao posebno važnom čovjekovom potrebom. Vrh ljestvice vrijednosnog sistema savremenog društva pripada ekonomskim vrijednostima pod čijim plaštom se formirao psihološki profil modernog čovjeka oličen u stavu – „imam, dakle postojim“, koji je kreirao neprestanu trku za profitom, čime se sa jedne strane, onemogućava razvoj svih kvalitativnih potreba koje nisu kupovne prirode, a sa druge strane, „sfera slobodnog vremena time biva ugrožena. Koristi se za dopunsku zaradu, što ne znači samo smanjivanje prostora slobodnog vremena već i dodano psihičko opterećenje za preostali dio slobodnog vremena“ (131). Imajući u vidu navedeno, N. Krivokapić poručuje da slobodno vrijeme predstavlja nasušnu potrebu današnjeg vremena, ali prije svega kao polje kvalitativnog ispoljavanja ljudskih mogućnosti i „razvijanja autentičnih potreba ličnosti“ (132).

U petom veoma interesantnom poglavlju pod naslovom *Raznovrsnost aktivnosti u slobodnom vremenu*, razmatra se sadržajna osnova slobodnog vremena i precizira njegovo osnovno značenje. Precizirajući značenje slobodnog vremena kao vremena koje pojedinac slobodno bira da bi se odmorio, informisao, zabavio, rekreirao, izgradio svoju ličnost, a koje mu preostaje nakon vremena profesionalnih aktivnosti i drugih društvenih i porodičnih obaveza, N. Krivokapić nas uvodi u promišljanje sadržajne osnove slobodnog

vremena, odnosno uvodi nas u promišljanje aktivnosti slobodnog vremena. Aktivnosti slobodnog vremena su veoma raznovrsne, te iako u potpunosti „ne predstavljaju autonomnu sferu čovjekovog života“ (135), jer su zavisne od profesionalnih aktivnosti, materijalnih mogućnosti i drugih uslova, one se od aktivnosti obaveza razlikuju upravo autonomnošću izbora – njih pojedinac slobodno odabira. Aktivnosti slobodnog vremena u najširem smislu se mogu podijeliti na pasivne i aktivne. „U pasivne aktivnosti spadaju: gledanje TV-a, slušanje muzike, posmatranje sportskih aktivnosti i sl.; a u aktivne: igranje, učenje, slikanje i sl.“ (136). Uzimajući u obzir specifičan karakter i ulogu koju imaju za čovjeka N. Krivokapić, upućuje na podjelu koju predlaže N. Kačavenda-Radić, a po kojoj se aktivnosti slobodnog vremena mogu podijeliti na: „aktivnosti pasivnog odmora, altruističko-pedagoške, obrazovne, fizičko-rekreativne, manuelno-djelatne, hedonističko-hazardne, kulturno-estetske i religijske aktivnosti“ (136). Ovaj polazni uvid na moguće podjele aktivnosti slobodnog vremena upućuje na široko polje ispoljavanja čovjeka u slobodnom vremenu, i time govori o značaju slobodnog vremena u određenju suštine čovjekovog bića. U razmatranju aktivnosti slobodnog vremena N. Krivokapić na veoma interesantan način promišlja sljedeće oblasti: *Odmor* kao jednu od potreba slobodnog vremena čiji je osnovni cilj „obnavljanje fizičke snage i uspostavljanje psihičke ravnoteže, koja je poljuljana radnim i vanrednim aktivnostima“ (140); Zatim, *rekreaciju* kao veoma raznolik skup aktivnosti i aktivnu stranu odmora; *Sport* kao jedan od oblika rekreacije i aktivnosti slobodnog vremena, pri čemu utvrđuje razliku između rekreativnog, amaterskog i profesionalnog bavljenja sportom; *Igru* kao poseban fenomen ljudske egzistencije (Fink) i veoma važnu aktivnost slobodnog vremena koja podstiče i „oslobađa našu kreativnost i proizilazi iz naše potrebe za

samoostvarenjem“ (144); Zatim se promatra pitanje *zabave* i *razonode* koje predstavljaju „jednu od funkcija dokolice i potrebu čovjeka za opuštanjem“ (144). Na kraju ovog, posve zanimljivog poglavlja, govori se o *turizmu*, raznovrsnim *hobi aktivnostima* i najkreativnijem obliku ispoljavanja čovjeka u slobodnom vremenu koji se odnosi na *aktivnosti umjetnosti*. Promišljajući aktivnosti slobodnog vremena N. Krivokapić upućuje da sve aktivnosti slobodnog vremena mogu da sadrže „aspekt kreativnosti“ (149), iako nužno ne moraju njome biti definisane i dodaje, da ove aktivnosti, pored osnovnih funkcija (odmora, zabave i razvoja ličnosti), predstavljaju veoma važne čovjekove potrebe čiji način zadovoljavanja i razvijanja kvalitativno određuje kako je ispunjeno njegovo slobodno vrijeme. Prema tome, „slobodno vrijeme predstavlja onu zonu u kojoj se čovjek može najprije pronaći, uz najrazličitije sadržaje za isprobavanje i ispoljavanje svojih želja, težnji, potreba, interesa, strasti i sl. (134).

U šestom poglavlju koje nosi naziv *Popunjenost slobodnog vremena masovnom i potrošačkom kulturom*, razmatra se široko polje analize osnovnih obilježja savremenog društva i njihovih uticaja na prostore slobodnog vremena. Polazna misao u razmatranju ovog, tematski vrlo raznovrsnog poglavlja sadržana je u stavu o tijesnoj povezanosti društvenih pojava, te da je u cilju potpunijeg razumijevanja neophodno „proučavanje korelacionog i interaktivnog odnosa jedne društvene pojave sa drugima“ (152). Ovo znači da se fenomen slobodnog vremena mora sagledati kroz cjelinu društvenog konteksta i kroz odnose sa drugim društvenim pojavama, jer karakter tih odnosa najjasnije identifikuje osobeni „duh vremena“ kome pripadaju i najjasnije izražava ukupne odnose društvene stvarnosti koja je njima prožeta u svojoj cjelini. Polazeći od tih osnova u ovom poglavlju postavlja se pitanje: Šta se radi na estradi slobodnog vremena savremenog svijeta? Estradi, na

kojoj su „glavni glumci“: masovna i potrošačka kultura; režiser: trijadno carstvo – „veća proizvodnja, potrošnja i profit“; medijski sponzor: sredstva masovnih komunikacija, a glavna scena odigravanja „melodrame“ prostori slobodnog vremena. Analizirajući masovnu kulturu, masovne komunikacije i potrošačku kulturu, te naznačavajući njihova osnovna obilježja i ulogu koju imaju u savremenom društvu, N. Krivokapić na vrlo jasan način identifikuje tijesnu povezanost ovih pojava. Naime, sa usponom industrijskog društva, kada se ogromne mase stanovništva u potrazi za poslom sele i koncentrišu u velikim gradovima, stvara se takva društvena klima u kojoj se razvija masovna kultura koja se sa razvojem sredstava masovnih komunikacija obraća ogromnoj i društveno heterogenoj publici. Otuda, „kulturno stvaralašto u masovnoj kulturi teži univerzalnosti i stoga se pridržava jasno utvđenih standarda, odnosno pravila pri izradi kulturnih djela kojima će ostvariti upliv u sve slojeve i narode“, jer [...] „masovna kultura po sebi je usmjerena na široku proizvodnju robe i usluga, i samim tim nužno zahtijeva istu takvu potrošnju“ (159, 161). Standardizacija kako primjećuje N. Krivokapić postaje jedno od vodećih načela u savremenom društvu koje zalazi u sve pore života, a putem koga se društvene heteronomnosti nastoje prevazići jednobraznošću „ukusa, vrijednosti i vjerovanja kod svih slojeva“ (160). Na djelu je svojevrsan proces svođenja svega na jedno (prosjek) i to svejedno s obzirom na sve različitosti kako bi to idealno-prosječno „jedno-svejedno“, ali komercijalno vrijedno bilo približeno najrazličitijim potrošačima i udovoljilo zahtjevnim ukusima profita. Razumije se da postoje snažni i važni ekonomski razlozi za to, ali kao i u mnogim drugim domenama društvenosti, ekonomske vrijednosti počele su diktirati ljudske vrijednosti. Ekonomska logika kako s pravom ističe autorka „određuje prioritet svim društvenim akcijama prema kojoj se sve što se ne

uklapa u pozitivnu ekonomsku računicu ne smatra dovoljno vrijednim“ (168). Sve navedeno se snažno reflektuje na prostore slobodnog vremena. Naime, brzina obrta novca, s jedne strane uslovljava novi ritam odvijanja društvenog života u kojem je čovjeku sve više „tjesno vrijeme“ za slobodno vrijeme, a sa druge strane u tom „stiješnjenom“ slobodnom vremenu, čovjek nakon radnih obaveza najradije bira televizijski ekran i opušta se uz sadržaje nade sa TV estrade, koji mu pružaju „najraznovrsnije informacije, vode ga u najudaljenije prostore svijeta i svemira, otkrivaju tajne poznatih ličnosti, vode u svijet fantazije i mašte i sl.“ (176). Na taj način, prostori slobodnog vremena velikim dijelom (p)ostaju opterećeni prisustvom pasivnosti i odsustvom kreativnosti, a time se dovodi u pitanje suštinski smisao ideje slobodnog vremena. Imajući

to u vidu, autorka staje u odbranu ideje, ističući: „Ideja slobodnog vremena treba da bude pospješivanje aktivnog ponašanja individua, čime bi se doprinijelo kako razvoju pojedinaca tako i razvoju cjelokupnog društva“ (124).

Ovdje je ukazano samo na djelić promišljanja i zapažnja mr Nataše Krivokapić, i time dat samo djelimični uput u ono što se razmatra u ovoj knjizi koja se čita u jednom dahu, a da ni u jednom mahu, misaona odiseja čitanja ne dovodi u sumnju da misaoni put neće stići do posljednje stranice. Otuda, ova knjiga jeste tihi poziv u misaono i smisaono ispunjeno slobodno vrijeme. Sve ostalo je sluh za čitanje koji obogaćuje slobodno vrijeme osobenim duhom slobodnog vremena; vremena koje povezuje obale duha i sluha.

Obrad Samardžić

Ratko R. Božović, *Život kulture*, Filip Višnjić, Beograd, 2009.

Kulturu nije jednostavno odrediti i definisati. Shvatiti je kao način života možda je suviše uopšteno ali s obzirom na sveobuhvatnost ovog oblika društvene svijesti najbolje odgovara bogatstvu njenog izraza. Knjiga *Život kulture* univerzitetskog profesora Ratka R. Božovića nam nastoji otkriti kulturu na djelu, živjeću kulturu, kulturu kao proizvod svakodnevnih ljudskih odnosa, kao kreaciju i kao ostavštinu. Izdata u Beogradu 2009. godine kod Izdavačkog preduzeća „Filip Višnjić“, knjiga uključuje četiri suštinske oblasti kulture, odnos kulture prema umjetnosti, odnos religije i vjere, povezanost obrazovanja i znanja i prožimanje govora i jezika. Pored teorijskog prilaza Ratko R. Božović nastoji da sve ove oblasti posmatra u interakciji sa konkretnim društvom, bivšom Jugoslavijom, Srbijom i Crnom Gorom.

Prvi dio knjige nosi naziv *Kultura i umjetnost* i započinje razmatranjem polo-

žaja kulture između tradicije i progresa. Autor kulturu posmatra kao posredujući činilac između tradicije i progresa. Prema njegovom shvatanju kultura vrši izbor iz tradicije da bi izabrano stavila u „pogon“ progresu uz obavezujuće vrijednosno utemeljenje. Tradiciju pri tom nikako ne treba shvatiti kao suprotstavljanje inovacijama. Njena djelotvornost svakako se sastoji u očuvanju određenih vrijednosti ali ona je i osnova za stvaranje novih vrijednosti na kojima se zasniva progres. Tako gledano, novo ne možemo shvatiti kao posebnu vrijednost, jer se novo uvijek nalazi u odnosu na ono što mu prethodi. U tom smislu čak i avangardne kulturne vrijednosti nijesu bez oslonca na određene tradicionalne vrijednosti iz prethodnog perioda. Danas snaga progresu leži prvenstveno u razvoju nauke i tehnike, međutim progres zasnovan na njima pokazuje svoje velike nedostatke i paradokse koji se ogledaju kroz upotrebu najvećih do-